

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

EMİLİ DİKINSONUN TƏBİƏT ŞEİRLƏRİNDƏ ANTROPOMORFİZM

İxtisas: 5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (ABŞ ədəbiyyatı)

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Səbinə Əsgər qızı Zeynalova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasında və İspaniyanın Seviliya Universitetinin Şimali Amerika Ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

filologiya elmləri doktoru, professor
Şahin Həmid oğlu Xəlilli

Rəsmi opponetlər:

filologiya elmləri doktoru, professor
Nailə Məmmədhüseyn qızı Sadıqova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Natiq Heybət oğlu Adilov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Əzizə Qurban qızı Məmmədova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurasının bazasında yaradılmış BED 4.12 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri:

filologiya elmləri doktoru,
akademik
Kamal Mehdi oğlu Abdullayev

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
Nuranə Məcid qızı Nuriyeva

Elmi seminarın
sədri:

filologiya elmləri doktoru,
professor
Cəlil Qərib oğlu Nağıyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra bütün sahələrdə olduğu kimi, ədəbiyyatşünaslıq elmində də dünya ədəbiyyatının bu və ya digər aktual məsələləri haqqında əhatəli elmi araşdırmaların aparılması işi vüsət almış, müəyyən işlər görülmüşdür. Ədəbiyyatşünaslıq zamanla xalqlar dostluğu çərçivəsindən çıxaraq, daha çox qlobal mövzuların tədqiqini, dövrün nəbzini tutan aktual və problemlə məsələlərin həllinə yönəlməmişdir. Akademik M.C.Cəfərov haqlı olaraq qeyd edir ki, bütün milli mədəniyyətlərdə nə varsa ümumi insanlığa məxsusdur. Bu baxımdan cəmi 56 il ömür sürmüş ABŞ feminist ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri, XIX əsrin ikinci yarısında Amerika poeziyasında xüsusi yeri olan Emili Dikinsonun (1830-1886) yaradıcılığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu səbəbdən də Emili Dikinsonla eyni dövrdə yaşamış, Amerika ədəbiyyatına bir çox yeniliklər gətirmiş şairlər və o dövrdə dövr edən transendentalizm və puritanizm cərəyanları, onların nümayəndələri və bu nümayəndələrin Amerika ədəbiyyatına bəxş etdiyi ideyaları tədqiq etmək müasir ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran çox vacib və əsas prinsiplərdən biridir. Bu dövrdə bir sıra cərəyanlar yaranmış və aktual olsa da tədqiqatın mövzusunda kənara çıxmaq şərti ilə əsas tədqiqat obyektini kimi Emili Dikinson yaradıcılığına təsiri olan iki – Puritanizm və Transendentalizm cərəyanlarının müstəsna yeri vardır. O dövrə xas olan yazı üslubu, Emili Dikinson poeziyasının dövrünün yazarlarından fərqi, ümumi və ya oxşar cəhətləri müqayisəli şəkildə göstərilmişdir. Bir çox ədiblərin yaradıcılığı həyatları ilə mütənəsiblik təşkil edir. Amerika ədəbiyyatında yeni poeziya janrının əsasını qoyan Emili Dikinson özü sakit ömür sürüb, bir növ tərki-dünya olduğu kimi əsərlərinin çox az qismi istisna olmaqla, sağlığında çap olunmamış, sözün əsl mənasında “səndiq ədəbiyyatına” çevrilmişdir. Ölüm ayağında olarkən bacısına öz əlləri ilə yazıb 40 hissəyə (Fascicles-şairin adlandırdığı kimi) ayırdığı 1000-lərlə şeirlər toplusunu yandıraraq yox etməyi vəsiyyəət edir. Lakin Lavinia, bacısının şeirlər toplusunu gördükdən sonra onları nəşr etdirmək qərarına gəlir. Bununla da,

dünya ədəbi irsinə, xüsusilə də Amerika poeziyasına yeni üsul və poeziya üslubu daxil olur. Dikinson yaradıcılığı özünəməxsusluğu ilə digərlərindən seçilir. Onun ədəbi irsi təkcə şeirlərlə kifayətlənmir, həyatının yeniyetməlik çağlarından başlayaraq ömrünün sonuna kimi müxtəlif insanlara yazdığı məktublar silsiləsi də onun ədəbi irsinə şamil edilir. Aparılan tədqiqatlara əsasən Emili Dikinson şeirlərini məzmun baxımından bir neçə mövzuya bölmək olar ki, bu tədqiqat işində də əsasən təbiət mövzusunda yazılan şeirləri və bu şeirlərdə istifadə olunmuş antropomorfizm nümunələri araşdırma mövzusu kimi götürülmüşdür.

XIX əsrin ikinci yarısı ABŞ poeziyasını ümumi şəkildə tədqiq edib, Emili Dikinson əsərlərini əhatəli şəkildə təhlil süzgəcindən keçirib, müqayisələr aparıb, elmi tədqiqat işi kimi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına təqdim etmək mövzusunun aktuallığını dəyərləndirən başlıca məqsədlərdən biridir.

Tədqiqat mövzusunun araşdırarkən prof. Qorxmaz Quliyevin bu mövzuda yazdığı essedən, prof. Şahin Xəlilli, Heydər Orucov və Ayişə Nəbinin bir neçə şeir tərcüməsindən, prof. Aynur Sabitovanın monoqrafiyasından, fil.e.d. Həmidə Əliyevanın məqaləsində istifadə olunmuşdur. Əsasən ingilis, türk, rus, qismən isə ispan dilində araşdırmalar əsasında əldə edilən materiallar əsasında mövzu ədəbiyyata yeni baxış müstəvisində araşdırılmışdır.

Tədqiqatın əsas mövzusunun Amerika ədəbiyyatı olduğunu nəzərə alsaq, araşdırmaların əksəriyyətinin ingilis dilində olması təsadüfi deyildi.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin obyektini XIX əsrin II yarısında yaşamış Emili Dikinsonun təbiət şeirlərində antropomorfizm nümunələrinin araşdırılması, fərqli tərcümələrdə eyni məzmunun qorunub saxlanılmasını müəyyənləşdirmək təşkil edir. Eyni zamanda, mövzu ilə əlaqədar olaraq qarşıya qoyulmuş problemlərlə bağlı mövcud bədii, elmi və tənqidi materiallar da araşdırılmış və diqqətlə nəzərdən keçirilərək, bu fikirlərə müəllif münasibəti bildirilmişdir. Həmçinin şeirlərdə bəhs edilən əsas fikrə xətər gətirmədən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş, digər dillərlə müqayisəli şəkildə təhlil aparılmışdır. Tədqiqatda Emili Dikinson arxivində qorunan materiallardan, Azərbaycan, türk, ingilis, rus,

ispan və türk dillərində yazılan araşdırma və materiallardan istifadə olunmuşdur.

Emili Dikinsonun təbiət mövzusunda yazdığı şeirlərdə insanlara xas hərəkətlərin, hissələrin təbiət, əşyalar və heyvanlar üzərinə köçürülməsi, qıyası, antropomorfizm nümunələrinin aşkar edilməsi tədqiqatın əsas predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işində qarşıya qoyduğumuz əsas məqsəd XIX əsrin II yarısı müasir Amerika poeziyasının ilk nümunələrindən olan, öz yazı üslubu, orijinallığı ilə dövrünün bütün şairlərindən fərqlənən Emili Dikinson şeirlərinin Azərbaycan dilində təbliğ edilməsi, təbiət mövzusunda yazdığı şeirlərdə antropomorfizm nümunələrinin araşdırılması, şeirlərin müqayisəli tərcüməsi ilə təsdiq edilməsidir. Bu məqsədi həyata keçirmək üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi müəyyənləşdirilmişdir:

–XIX əsrin II yarısında Amerika ədəbi mühitində yaranan cərəyanlar, onların qurucuları və bu cərəyanların Emili Dikinson yaradıcılığına təsiri;

–Emili Dikinsonun şair kimi yüksəliş mərhələləri;

–Emili Dikinson yaradıcılığında Puritanist fikirlərin birdən-birə Transendental fikirlərlə əvəz olunması;

–Dikinson yaradıcılığının dünya ədəbiyyatında tədqiqi;

–Dikinsonun təbiət sevgisi və onun əsərlərində tərənnümü. Buraya həyatının lap ilk çağlarında öz əlləri ilə yaratdığı “Bitki bağı” (Herbarium), məktubların arasında öz becərdiyi çiçəklərdən sovqat göndərməsi və həmin çiçəkləri vəsf etməsi və onlara bir canlı kimi yanaşmasından bəhs edən şeirlər daxildir;

–Təbiət şeirlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə və təhlili və onlarda antropomorfizm nümunələrinin ortaya qoyulması;

Yuxarıda göstərilən vəzifələr tədqiqatda aparılmasında qarşıya qoyulan məqsəd kimi yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işində əsasən Dikinsonun həyat və yaradıcılığı ilə bağlı XIX əsr və müasir Amerika yazıçılarının, Harvard Universiteti nəşri olan araşdırmaların, qismən də olsa ispan və rus tədqiqatçılarının əsərlərindən istifadə olunmuşdur. Bəzi şeirlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsində isə prof. Şahin Xəlilli,

Heydər Orucov və Ayişə Nəbinin, daha sonra bir sıra türk, rus, ispan və fransız yazıçılarının tərcümələrinə də istinad edilmiş olsa da, əksər şeirlər müəllifin özünün orijinaldan etdiyi tərcümələrə əsaslanır.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

–XIX əsrin II yarısında Amerika ədəbiyyatında cərəyanların müəyyənləşdirilməsi;

–Transendentalizm cərəyanının nümayəndələrinin yaradıcılığına ümumi nəzər salınması;

–Transendentalizm cərəyanı nümayəndələrinin poeziyasının Emili Dikinson yaradıcılığı ilə müqayisəsi, oxşar və fərqli cəhətlərinin üzə çıxarılması;

–XIX əsr Amerika ədəbiyyatında Emili Dikinson yaradıcılığının yerini müəyyənləşdirmək;

–Emili Dikinsonun təbiət poeziyasında antropomorfizmləri işıqlandırmaq;

– Müxtəlif ölkələrin alimləri tərəfindən Emili Dikinson poeziyasının tədqiqi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. XIX əsrin əllinci illərindən ədəbi fəaliyyətə başlayan Emili Dikinson çox zəngin yaradıcılığın sahibidir. Aparılan tədqiqatlar təsdiq edir ki, Amerika ədəbiyyatının bu görkəmli nümayəndəsi 1800-ə yaxın şeirin müəllifidir. Ancaq çox təəssüflər olsun ki, nədənsə bu böyük ədibin əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının diqqətindən kənar qalmış, şeirlərinin çox az bir qismi Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. Emili Dikinsonun ingilis dilində dövrünün bir çox tanınmış şəxslərinə yazdığı məktublar da qorunub saxlanılır. Çox maraqlıdır ki, bu məktublar onun şeirləri ilə sıx surətdə bağlıdır. Buna görə də onun yaradıcılığını, yəni şeirlərini məktubları ilə birlikdə tədqiq etmək lazım gəlir. Ümumiyyətlə, görkəmli Amerika şairi Emili Dikinsonun yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə ayrıca tədqiqat obyektinə kimi araşdırılması tədqiqatın əsas elmi yeniliyidir. Eləcə də buraya daxildir:

– Həyatı bir sirr kimi keçən şairənin həyat və yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatında tədqiqat mövzusu kimi araşdırılması

– Onun dünya ədəbiyyatında tutduğu mövqeyini göstərmək

– Emili Dikinsonun təbiət mövzusunda yazdığı şeirlərinin

elmi-tədqiqat mövzusu kimi araşdırılması

– Dikinsonun təbiət şeirlərində insanlara xas olan hərəkətlərin bitkilər və heyvanlar üzərində ifadə vasitələrini göstərmək

– Digər ədəblərin bu mövzu ilə əlaqəli olan fikirlərini araşdırmaq və onları müqayisəli şəkildə təqdim etmək.

Nəzərə alsaq ki, Dikinsonun əsərlərinə Azərbaycan ədəbiyyatında çox az yer verilmişdir, bu əsərləri öz dilimizə tərcümə və təhlil edərək gələcəkdə bu mövzunun əhatəli şəkildə araşdırılmasına yol açmış oluruq.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun nəticələrindən Amerika ədəbiyyatı, tarixi və fəlsəfi-ictimai fikri ilə məşğul olan ədəbiyyatşünaslar, araşdırıcılar istifadə edə bilərlər. Eyni zamanda araşdırmanın mətni respublikanın müxtəlif ali məktəblərində tədris olunan Amerika ədəbiyyatı, nəzəri və seçmə kurslarında, xarici ölkələr ədəbiyyatının öyrənilməsində lazımi qaynaqlardan biri ola bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işi AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan Milli Ədəbiyyat Muzeyinin nəzdində fəaliyyət göstərən “Ədəbiyyatşünaslıq üzrə Problemlər Şurası”nın Koordinasiya Mərkəzində qeydiyyatdan keçmiş və Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Şurasına yenidən təsdiq olunmaq üçün tövsiyə olunmuşdur.

Dissertasiya işinin mövzusu ilə bağlı iddiaçının məqalə, tezis və müddəaları Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi məcmuələrdə, eləcə də xarici ölkələrdə elmi məcmuə, jurnal və toplularda dərc edilmiş, Beynəlxalq və Respublika elmi konfranslarında etdiyi məruzələr çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Azərbaycan Dillər Universitetinin Xarici ölkələr ədəbiyyatı və İspaniyanın Seviliya Universitetinin Şimali Amerika ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın Giriş hissəsi 6 səhifə, I fəsil 58 səhifə, II

fəsil 63 səhifə, Nəticə hissəsi 5 səhifə olmaqla, işarə ilə ümumi həcmi 206.489 simvoldur.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın *Giriş* hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə səviyyəsi, tədqiqatın obyektı və predmeti, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəaları, elmi yeniliyi, nəzəri və təcürbi əhəmiyyəti əsaslandırılır, tədqiqat işinin aprobasiyası və quruluşu haqqında elmi məlumat təqdim edilir.

Dissertasiyanın “**Emili Dikinsonun Amerika ədəbiyyatında yeri**” adlı birinci fəsil iki yarımfəsildən ibarətdir. “*XIX əsrin II yarısı Amerika ədəbiyyatında yaranan ədəbi cərəyanlar və onların Dikinson yaradıcılığında rolu*” adlı birinci yarımfəsildə XIX əsrin II yarısı amerikan ədəbiyyatının ümumi mənzərəsinə nəzər salınır. E.Dikinson yaradıcılığı həmin dövrə məxsus ədəbi cərəyan və istiqamətlərin şərhı kontekstində araşdırılır. Bu fəsildə E.Dikinsonun müasiri olan şairlərin yaradıcılığına toxunaraq, XIX əsr Amerika ədəbi mühitinin poetik rəngarəngliyi göstərilmişdir. XIX əsrin sonlarına qədər Amerika ədəbiyyatında aparıcı yer tutan Puritanizm (Kalvinizm və ya teokratik), Maarifçilik (Deizm, Aristokratlıq) və Transendentalizm (Demokratik) kimi aparıcı cərəyanlardan bəhs edilir. Transendentalizm cərəyanının yaranması, onun əsas nümayəndələri, onların Amerika ədəbiyyatına verdiyi töhfələr, yeniliklər və bu cərəyanın E.Dikinson yaradıcılığına təsiri qabarıq şəkildə ifadə olunmuşdur.

Bu yarımfəsildə həmçinin A.Sabitovanın fikirlərinə geniş istinadlar edilir, E.Dikinson yaradıcılığının Xurşid Banu Natəvan və Ramiz Rövşən kimi məşhur Azərbaycan şairlərinin ədəbi fəaliyyəti ilə müqayisəsi verilir.

Azərbaycan ədəbiyyatında Dikinsonu öz dövrünün qadın şairlərindən Xurşidbanu Natəvanla da müqayisə etmək olar.

Emili Dikinson və Xurşidbanu Natəvan – tam fərqli məkanlarda, fərqli yerlərdə fərqli həyat tərzi sürmüş, bənzər ruha malik, iki qadın şairə. Hər iki şairə eyni dövrdə zəngin ailədə

dünyaya gəlmiş, çox yaxşı təhsil almış olsalar da, lakin zənginlik içində “yoxsul” yaşamışlar. Bu yoxsulluq isə onların məhəbbətlə, xoşbəxtliklə çırpınan qəlbi daim zəncirləmək, onun qanadlarını sındırmaq, dövrün, zəmanənin tələbinə uyğun, yaşamağa məcbur etməsindən irəli gəlir. Çox şən uşaqlıq dövrü yaşayan hər iki şairə həyatında baş verən itkilərlə getdikcə həyatın sevinc mənbəəsini, xoşbəxtlik duyğularını itirir və istər-istəməz bu bədbin hisslər onların yaradıcılığında dərin izlər buraxır. Natəvan qayğısız uşaqlıq illərindən sonra həyatında bir sıra gözlənilməz hadisələrlə qarşılaşır. Xanlıq öz istiqlalıyyətini itirdiyi və Rusiyanın Qafqazı özünün tam hakimiyyəti altında birləşdirdiyi şəraitdə Natəvan istər-istəməz bir sıra məhrumiyyətlərin acısını dadmışdır. Əgər yaradıcılığının ilkin mərhələsində Natəvanın şeirləri sevinc, məhəbbət, səadət motivləri ilə zəngin idisə, ikinci mərhələsində bu xoşbəxtlik narahət və narazı hisslər, yorğun və incik məhəbbət dolu hisslərlə əvəz olunmuşdur. Xüsusilə oğlu Mir Abbasın vaxtsiz vəfatından dərin mənəvi sarsıntı keçirən şairənin yaradıcılığı bundan sonra daha da bədbinləşir¹.

Həyatında çox itkilər yaşayan şairə xoşbəxt uşaqlıq çağlarını geridə qoyaraq bədbin ruhlu şairə çevrilir. Lakin, kədər motivləri Natəvanın təkcə oğluna həsr etdiyi şeirləri ilə bitmir. Eyni zamanda ictimai və şəxsi həyatın ziddiyyətləri ilə qarşılaşan Natəvanın qəlbi ümitsizlik və məyusluqla çırpınır.

Deyirlər, ən gözəl, təsirli əsərlər müəllifin dərddli, qəmli anlarının məhsuludur. Hətta Azərbaycanın görkəmli şairi Bəxtiyar Vahabzadə belə söyləmişdir: *“Bəzən hisslərini yaxşı ifadə etmək üçün şairə dərd lazımdır”*. Bəlkə də bu iki qadın şairəni yaradıcılıq baxımından bu qədər oxşar edən onların həyatlarında keçirdikləri sarsıntıdır. Amma nə olursa-olsun hər iki şair özündən sonra zəngin bir irs qoyaraq, bu dünyadan köçmüşdür. Təkcə şeir yazmaq deyil, öz hisslərini, düşüncələrini, ruhlarını digər sahələrdə də yaşatmışdılar. Xurşidbanu Natəvanın o dövrə mənsub olan gözəl oymalarla qiymətli əl işləri dövrümüzə qədər saxlanılmışdır.

Emili Dikinson isə öz otağında tənha ömür sürsə də, ömrünün sonuna qədər həyətlərindəki anasından qalma çiçəklərə, özünün

¹ Natəvan, X. Əsərləri. Kitab. Bakı, “Lider”, 2004, 88 s.

yaratdığı herbarium, təbiət incilərinə, bitki və gül toplusuna həsr etmişdir. Onun özündən sonra qurudulmuş bitkilərdən ibarət böyük kolleksiyası - herbarisi irs qalmışdır.

Dikinsonun hər kəsdən uzaq olduğu vaxtlarda özünə “ruh dəftəri” tutub qəlbini, ruhunu ora tökdüyü, əlləri ilə hazırladığı bir dəftəri vardısı, Xurşidbanu Natəvanın da öz ruhunu yansıtan “Gül dəftəri” adlı albomu vardır². X.Natəvan bu albomuna 13 qəzəli, sulu boya və karandaşla müxtəlif güllər çəkdiyi rəsmləri daxil etmişdir. Tək güllər deyil, 227 səhifədən ibarət bu albomda şairə bənzərsiz gözəllik duyumu ilə yaratdığı mənzərə və digər rəsmləri də daxil etmişdir. E.Dikinson özünün “Fascicles” adlandırdığı, hər kəsdən gizli saxladığı bu xəzinəsini öz əlləri ilə yazıb tikib hazırladığı kimi, X.Natəvan da 227 səhifəlik bu albomunun üzərinə öz əlləri ilə incə, rəngli saplarla və muncuqlarla ilmələr vurmuşdur. Bilirik ki, ömrünün ilk çağlarından başlayaraq yaxınları, doğmaları, ailə dostları, daha sonra dövrünün ədəbi insanları ilə yazışmağa başlayan E.Dikinsonun özündən sonra böyük bir məktublar ordusu qalmışdır³. Bu məktublarla şairənin daxili aləmini, şeirlərinin daşdığı mənanı, yaşadığı hadisələri müəyyən qədər öyrənmək və tədqiq etmək olur.

Professor Seyfəddin Qəniyev tədqiqatlarında bildirir ki, dövrünün məşhur musiqiçilərindən olan Mahmud ağa ilə Xan qızı Natəvanın uzun müddət məktublaşmaları vardır. Mahmud ağa Seyid Əzim Şirvaninin “Beytüs-Səfa” adlı məclisinə himayədarlıq edir, o dövrün bir çox tanınmış şair, söz və muğam ustaları ilə əlaqə saxlayır və bu barədə məktublarında qeyd edirdi.

Fərqli məkanlarda, fərqli həyat sürmüş olsalar belə, Xurşidbanu Natəvan və Emili Dikinson yaradıcılığı qadın hissələrinin tərənnümü baxımından poeziyaya fərdilik və fərqlilik bəxş etmişlər.

Bu baxımdan, Emili Dikinson və Xurşidbanu Natəvan müqayisəsi eyni motivlərə köklənən şeirlərinin bənzərliyi və müqayisəsi tədqiqat üçün çox maraqlı haldır. Amerika ədəbiyyatında Maarifçilik dövrü 1750-1800-cü illəri əhatə edirdi. Bu janra siyasi sənədlər, nitqlər, məktublar aiddir. Bu dövrün ən bariz nümunəsi

² <https://525.az/news/244-xan-qizinin-gul-defteri>

³ Shurr.W. H.The Marriage of Emily Dickinson:A Study of the Fascicles.p.91

Benjamin Franklinin “Avtobioqrafiya” və ya özünün də adlandırdığı kimi “Xatirələr” avtobioqrafik səciyyəli əsəri aiddir⁴.

Transendentalistlər ənənəvi inanclara, işarələrə, əlamətlərə deyil, fərdin düşüncə və təfəkküründən formalaşan biliyə inanırlar. Onlar bütün dinlərə skeptik yanaşaraq Tanrının hər bir insanın qəlbində yaşadığına, kilsələrin sadəcə bir vasitəçi olaraq insanların maariflənməsinə mane olduğuna inanırdılar⁵. Burada bir məsələyə öteri şəkildə olsa da, münasibət bildirmək lazım gəlir: *“Tanrının hər bir insanın qəlbində yaşadığına inanmaq”* fikri dahi Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin sufi ideyaları ilə səsləşir.

Sufizm materializm və ortodoksiyaya qarşı sərt üsyan idi. Transendentalizm cərəyanı kilsəni və keşişləri yalan hesab etdiyi kimi Sufilik də, dini kitaba və ya mollalara deyil, dinin mənəvi əhəmiyyətinə dəyər verirdi⁶. Hər iki cərəyan da Allaha yaxın olmaq üçün onun məscid və ya kilsələrdə, mollalar və ya rahiblərdə deyil Allahı şəxsin fərdi qəlbində olduğunu iddia edirdi .

Amerikada Transendentalizm cərəyanının banisi Ralf Ualdo Emerson olmuşdur. Onun 1836-cı ildə yazdığı “Təbiət” (“Nature”) adlı ilk əsəri Transendentalizm ideyalarının ən bariz nümunəsidir. 1842-1844-cü illərdə Emerson tərəfdaşlarının da köməyiylə “The Dial” adlı Transendentalist jurnal nəşr etdirir. Emersonun yaxın dostu və tərəfdaşlarından olan Henri Devid Toro isə jurnalın baş redaktoru idi⁷.

Transendentalizm cərəyanı uzun ömürlü olmasa da, (1840-1855) uzun müddət Amerika ədəbiyyatında silinməz izlərini buraxa bilmişdir.

Fil.e.d., prof A.Sabitova transendentalizm cərəyanı barəsində yazır ki, Amerika romantizminin fəlsəfi zəmini məhz transendentalizmdir ki, bu da Amerikada, İngiltərədə Ralf Valdo Emerson, Henri Devid Toro onların məsləkdaşları tərəfindən XIX əsrin 30-cu

⁴ Lawrence Buell The American Transcendentalists. Essential Writings.p.33

⁵ Simon and Schuster Versluis, Arthur. American Transcendentalism and Asian Religions. Oxford: Oxford UP, 1993. Print. Religion in America Ser.p.72

⁶ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı, “Lider nəşriyyat” 2004. 336 s.

⁷ Павлычко, С. Д. Философская поэзия американского романтизма (поэтическое творчество Ралфа У. Эмерсона и Э. Дикинсон), Киев, 1988 с.28

illərinin ikinci yarısında formalaşmışdır. Vahid fəlsəfi və ideoloji zəmini olmayan Amerika romantizmində transedentalizm kifayət qədər bitkin bir təlim kimi təzahür etmişdir⁸.

Valter Uolt Uitman şair, jurnalist və esselər müəllifi kimi tanınsa da daha çox Amerika ədəbiyyatında sərbəst janrda yazılmış ilk şeirlər müəllifi kimi məşhur olmuşdur.

Qeyd edək ki, Uitman yaradıcılığı Azərbaycan ədiblərinin də diqqətini cəlb etmişdir. Azərbaycanın xalq şairi, dramaturq, tərcüməçi, Azərbaycan SSR əməkdar incəsənət xadimi Rəsul Rza Uolt Uitman haqqında bunları demişdir: *“Uolt Uitman XIX əsrin 50-60-cı illərinin Amerika demokratiyasının şairidir. Onun ilk baxışda qərribə görünən poeziyası dünya ədəbiyyatına yeni bir yol açdı. Böyük şairin yaradıcılığı -bütün mübahisəli cəhətlərinə baxmayaraq, dünya poeziyasında daha möhkəm, daha şərəfli mövqe qazanmışdır”*⁹.

Ümumiyyətlə, XIX əsrdə yazıb yaradan şairlər çox olsa da, Emili Dikinsonun əsərlərinin dəyərinə görə onu Uolt Uitmanla müqayisə etmək olar. Tam fərqli yazı üslubuna malik olmalarına, təzadlı həyat sürmələrinə baxmayaraq, hər iki şair bugünkü Amerika poeziyasının sütunları hesab olunur. *“Əgər Uolt Uiltmen dövrün yeniliklərinə və hadisələrinə, bəşəri obrazlılıq səviyyəsində də olsa, müraciət edərək onları əks etdirirdisə, Dikinsonda dövrün əlamətlərini görmək olduqca çətin, bəlkə də qeyri-mümkündür”*¹⁰.

F.e.d Həmidə Əliyeva “Emili Dikinson poeziyasının ideya-mövzu xüsusiyyətləri” məqaləsində Uitman və Dikinson yaradıcılığına öləri şəkildə də olsa, münasibət bildirmişdir. Burada qeyd olunur ki, Uitmen və Dikinson nəinki dövrün nəbzini tutmuş, hətta onu çox-çox qabaqlamışdı¹¹. Bundan sonra, ədəbiyyatşünas İ.Kaşkinin onların hər ikisinin yaradıcılığına verdiyi qiymət diqqətə çatdırılmışdır: *“Əgər Uitmen orijinal Amerika poeziyasının qəlbi hesab edilirdisə, o zaman Dikinson onun ikinci qəlbidir. Onların hər*

⁸ Sabitova A. Dünya Romantizminin Tipologiyası. Dis. Avtoref. Bakı, 2013s.7

⁹ http://rasulrza.musigi-dunya.az/terchumeler1/uolt_uitman_1.shtml

¹⁰ Salska, Agnieska. Walt Whitman and Emily Dickinson: Poetry of the Central Consciousness. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1985.s.12

¹¹ Əliyeva Həmidə “Emili Dikinson poeziyasının ideya-mövzu xüsusiyyətləri” məqalə, ADU, 2008 s.1-2

ikisi, həm Uitmen, həm Dikinson bir-birini tamamlayaraq XIX əsrin II yarısında dünya ədəbiyyatına verdiyi töhfəni müəyyən etdilər"¹².

Bir çox xüsusiyyətlərinə görə Emili Dikinsonun Edqar Allan Po ilə də oxşar və fərqli cəhətləri vardır. Məsələn, həyatlarının ilk dövrlərindən başlayaraq, yaradıcılıqlarındakı eyni mövzulara yanaşma üslubuna görə. Hər iki yazıçı həyatlarının ilk çağlarından bir çox itkilərlə üzləşdikləri üçün ölümdən qorxur və bu onların əsərlərində özünü çox büruzə verir. Lakin, Po ölümü heç cürə anlamadığını və ondan sonra olacaqlardan xəbərsiz olduğundan yazırdısa, Dikinson şeirlərində ölümü bir çox vasitələrlə göstərmiş və ondan sonra bir həyatın olduğuna da inanmışdır.

Hər iki şair sağlığında çox tənqidlərə məruz qalmışlar.

Lakin, Dikinson susaraq özünü yaşadığı cəmiyyətdən təcrid etmişdisə, Edqar Alan Po isə danışaraq özünü həyatdan təcrid etmişdir¹³. Emilinin Transendentalist düşüncələrinin banisi isə ailə dostları olan Bencamin Franklin Nyuton olmuşdur.

O, öz sevdiiyi, o dövrün məşhur şair və yazıçıları, onların əsərləriylə Emilini tanış edir və onun Emersonun şeirləriylə ilk tanışlığı da məhz Nyuton vasitəsiylə baş vermişdir.

Ehtimal ki, ilk olaraq dünyanı və özünüdərkə mənimsəməsində Dikinsona, ilk müəllimlərindən olan ailə dostları Bencamin Nyuton yol göstərmişdir. Hüquqşünas Bencamin Franklin Nyuton atasının tələbəsi, Emili Dikinsonun isə ilk müəllimi olmuşdur. O, Emilinin ədəbi bacarığının inkişafına köməklik göstərmiş, onun dini ideyalarına böyük təsiri olmuşdur. Emili Dikinsonun yaradıcılığında mühüm yer tutan ölüm mövzusu demək olar ki, Bencamin Franklini itirməklə başlayır¹⁴.

Emili Dikinsonun dövrünün məşhur ictimai xadim, publisisti Tomas Hiqinsonla şəxsi tanışlığı ilk dəfə 1870-ci ildə Tomas Hiqinsonun onların Amherstdəki evlərinə gədiyi vaxt baş tutmuşdur.

¹² <https://www.enotes.com/homework-help/compare-contrast-emily-dickinson-walt-whitman-132905>

¹³ <https://edgar-allan-poe.123-helpme.com/edgar-allan-poe-and-emily-dickinson-compare-and-contrast/>

¹⁴ Taggard, Genevieve. The Life and Mind of Emily Dickinson. New York: Alfred A. Knopf, 1930 s.23

Həmin vaxt o, Hiqinsona poeziyanı necə hiss etdiyini belə bildirmişdir: *“Bir kitabı oxuyarkən bütün vücudumun buza döndüyünü anlayıb bir nəfəs qədər belə istilik hiss edə bilmirəmsə bax bu poeziyadır. O an başımın bədənimdən ayrılıb səmada uçduğunu hiss edirəmsə bax bu poeziyadır. Bu mənim poeziyanı hiss etdiyimi dərk etdirən tək yoldur. Sizcə bunun başqa bir yolu da varmı?”*¹⁵.

O zamandan başlayan dostluq Emilinin ömrünün sonuna qədər davam etmişdir. Tomas Hiqqinsonun məsləhəti ilə şeirlərini sağlığında orijinal üslubda çap etdirməməsi və şairənin ölümündən sonra dəyişikliklər edilərək çap edilməsi Emili Dikinsonun müasir oxucuları tərəfindən qəzəblə qarşılanmışdır.

Birinci fəslin birinci yarımfəslində Dikinsonun həyatına nəzər salarkən, onun həyatının ilk çağlarından tərkidünya olması, öz evində, öz otağında hər kəsdən uzaq, sakit həyat sürməsi, daima ağ geyimdə olması və bütün bunların şairənin şeirlərinə yansımaları, eyni zamanda dostlarına, ailə üzvlərinə yazdığı 100-lə məktublarından da bəhs edilir. Dissertasiyanın bu hissəsində Emili Dikinsonun həyat və yaradıcılığına nəzər salaraq, Dikinsonu öz dövrünün şair və yazıçıları ilə paralellər və müxtəlifliyini göstərərək Amerika, eləcə də dünya ədəbiyyatında yaradıcılığının fərqli mövqeyi göstərilmişdir.

Birinci fəslin ***“Emili Dikinsonun dünya ədəbiyyatında tədqiqi”*** adlanan ikinci yarımfəslində Dikinsonun dünya ədəbiyyatında gec tədqiq olunması, daha sonra Azərbaycan ədəbiyyatında hələ də geniş şəkildə tərcümə olunmama səbəbləri araşdırılır. Müxtəlif ölkələrin tədqiqatçıları Emili Dikinson yaradıcılığından bəhs edərkən Amerika ictimaiyyətinin onun əsərləri ilə çox gec tanış olduqlarını dönə-dönə vurğulayırlar. Şairənin şeirlərinin vətəninə çox gec çap olunması şübhəsiz ki onun xarici ölkələrdə xeyli sonralar tanınmasına, əsərlərinin əcnəbi dillərə tərcüməsinə də öz mənfi təsirini göstərmişdi. Dikinson şeirlərinin bir sıra dillərdə nəşrlərinin çevrilmə və tədqiqinin gecikməsinə də səbəb olmuşdu. Aparılan araşdırmalar və təkzib olunmaz faktlar bunu əyani sürətdə təsdiq edir. Dikinsonun dahi kimi qəbul olunması onun

¹⁵ Emily Dickinson's Selected Letters. ed. Thomas H. Johnson. Cambridge: Harvard University Press, Belknap Press, 1986 s.45

əsərlərinin gücünü, qüdrətini əyani surətdə təsdiq edir. Emili Dikinson əsərlərinin rus dilinə bir neçə tərcüməçisi olmuşdur.

Onlardan ən görkəmlilərdən biri qədim və yeni yapon poeziyasının tərcüməçisi kimi tanınmış Vera Markovadır. Rus tədqiqatçılarının fikrincə Markova şeirləri yaxşı tərcümə etsə də, ancaq onun çevirmələri Arkadi Qavrilovun tərcümələrinin səviyyəsinə qalxa bilməmişdir. O, 1981-ci ildə Emili Dikinson şeirlərinin tərcüməsində ibarət kitab nəşr etdirir. Bu rus dilində Emili Dikinsona ayrıca həsr olunmuş ilk kitabdır¹⁶.

Türkiyə mənbələrindən ehtimal olunur ki, buranın ədəbi mühiti ilə Emili Dikinsonun ilk tanışlığı 1982-ci ildə başlayıb. İlk dəfə Fatih Özgüvən “Yazko Çeviri” jurnalında "On üç Lirik Parça" adı altında Emili Dikinson şeirlərindən ibarət tərcümələri çap olunmuşdur.

Araşdırmalarımızın sərhəddi bununla kifayətlənmir. Dünyanın bir çox ölkələrində – Fransa, İngiltərə, Almaniya, Polşa, Rusiya, Türkiyə, Gürcüstan, Yunanıstan, həmçinin ərəb ölkələri ədəbiyyatşünaslığının bu ad və Dikinson şeiriyyəti ilə artıq uzun illərdi tanış olmalarına baxmayaraq, Azərbaycan ədəbi mühitinin bu feminist şairədən uzaq qalması təəccüb doğurandır. Şeirləri ilə Amerika sərhədlərini çoxdan aşıb dünyaya səs salan Dikinson poeziyası ispan ədəbi mühitinə artıq XX əsrin I yarısının əvvəllərindən tanış idi. Üç il İspaniyanın Əndəlüs vilayətinin Sevilya Universitetində araşdırma apararkən ispanların bu şəxslə daha dəqiq desək 1916-cı ildən tanış olduğu faktlarını üzə çıxarmaq fürsəti əldə etdik. İspaniya ədəbi mühitinə Emili Dikinson yaradıcılığını ilk dəfə olaraq Nobel mükafatı laureatı Xuan Ximenes (Juan Ramón Jiménez) tərəfindən təqdim olunmuşdur. Biz Emili Dikinsonun şeirlərini rus, ispan, türk, fransız və Azərbaycan dillərinə tərcüməsini araşdırarkən bir neçə məsələ diqqəti cəlb etdi və buna münasibət bildirmək lazım gəlir.

Birincisi, aparılan tədqiqatlara əsaslanıb demək olar ki, nə Dikinsonun şeirlərinin orijinalında nə də ispan, fransız, türk dillərinə tərcüməsində şeirlərinin adı yoxdur. Ancaq Aişə Nəbi Dikinson

¹⁶ Т.д. Венедиктова тематический лексикон поэзии Эмили Дикинсон вестн. Моск. Университета сер 8. Философия, 1980, №5, с 63

şeyrlərini Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən o, hər bir şeyrə ad vermişdir.

İkincisi, Emili Dikinson əksər şeyrlərini sərbəst vəzində yazmış, ispan, türk, fransız dillərinə də həmin formada, yəni orijinal qorunaraq tərcümə olunmuşdur. Lakin istər Heydər Orucov, istərsə də Aışə Nəbi Dikinson şeyrlərini heca vəznə ilə dilimizə çevirmişdilər¹⁷.

Göründüyü kimi, Emili Dikinsonun şeyrləri gec çap olunduğu üçün gec də dünya xalqlarının dillərinə tərcümə olunub yayılmağa və tədqiq edilməyə başlamışdır. Ancaq aparılan araşdırmalar göstərdi ki, Amerika ədibinin şeyrləri rus dili ilə müqayisədə ispan, türk, fransız dillərinə daha erkən tərcümə olunaraq öz oxucularını tapmışdır.

Dissertasiyanın **“Emili Dikinsonun yaradıcılığında antropomorfizm problemi”** adlanan ikinci fəslə də iki yarım fəslə bölünür. **“Emili Dikinsonun poeziyasında təbiətə baxış”** adlanan birinci yarım fəsilə antropomorfizm termini haqqında qısa olaraq ümumi məlumat verilir və dünya ədəbiyyatından məşhur antropomorfizm nümunələri kimi xarakterizə olunan əsərlər sadalanır. Emili Dikinsonun təbiəti bu qədər sevməsi, ona bu qədər bağlı olması, onun heyvanlara olan diqqəti, çiçəkləri, quşları belə incəliklə və dəqiqliklə təsvir edə bilməsinin səbəbi onun doğulub böyüdüğü Homestead adlı mülkləri idi. Geniş yaşıllığı olan bu mülkdə Emili ömrünün sonuna kimi yetişdirdiyi çiçəklər, bitkilərlə birlikdə yaşayırdı. Hətta bir qohumuna yazdığı məktubunda **“Mən bağda, yaşıllıqlar arasında böyümüşəm”** deyə yazmışdı. Bu baxımdan Dikinsonun yaradıcılığında antropomorfizmdən bu qədər istifadə etməsini anlamaq olar. Emili Dikinsonun ümumilikdə bütün şeyr və məktublar toplusuna diqqətlə nəzər salsaq görərik ki, onun yaradıcılığının böyük hissəsini təbiətin canlı üzvləri-heyvanlar aləmi təşkil edir.

Ömrü boyu yazdığı 1800-dək şeyrində ümumilikdə 700 dəfə heyvanlardan, 600 dəfə bitkilərdən, 317 dəfə isə quşlardan söz açmışdır. 350 dəfədən çox istinad etdiyi çiçəklərdən ən çox qızılgülədən bəhs edən şair daha sonra nərgiz gülü, qızçıçəyi və s.

¹⁷ Dikinson E. şeyrləri. “525-ci qəzet”, 2007, 23 iyun

güllərdən bəhs etmişdir¹⁸. Bütün bunları nəzərə alsaq ümumilikdə Dikinsonu təbiət şairi adlandırmaq olar. O, təbiəti hiss etdiyi kimi təsvir edirdi.

Nature is what we see
The Hill – the Afternoon
Squirrel—Eclipse—the Bumble bee—
.... Nay – Nature is Heaven –¹⁹

Bu şeirdə şair oxuculara təbiətin möhtəşəm gözləlliklərini, onun aliliyini təsvir edir. O demək istəyir ki, təbiət bizim ətrafımızdadır, biz tamamilə təbiətlə əhatə olunmuşuq, lakin, biz onu özümüzlə heç yərə apara bilmərik. O sadə olduğu qədər də möhtəşəmdir, biz təbiətdən zövq ala bilərik, onu hiss edə bilərik, lakin, onu heç bir tabloya köçürə bilmərik. Bizim gördüyümüz sadəcə bir mənzərə, eşitdiyimiz bir səsdır. Lakin, əslində eşitdiyimiz sadəcə arının, quşların, dələnin səsi deyil, bütün bunlar təbiətin harmoniyasıdır.

Emili Dikinsonun animalistik obrazları zərif, qayğıya ehtiyacı olan məxluqlardır. Bu, bir tərəfdən müəllifin bir qadın olaraq incə, həssas təbiəti ilə, digər tərəfdən də poeziyasının mənavi-əxlaqi və fəlsəfi məzmunu ilə əlaqədardır. Emili Dikinson öz poeziyasındakı lirik məzmunu təbiətdəki incə formalar vasitəsinə əks etdirməyə çalışır. Yonca, gül ləçəyi, budaq, günəş şəfəqləri məhz belə incə mənə çalarları daşıyan bədii vasitələrdir. Bu fikri onun yaratdığı animalistik obrazlara da şamil edə bilərik. Nümunə olaraq göstərdiyimiz şeirdə cansız obrazlar məhz qüvvətli təsir bağışlayır. Təpə, səma və göy gurultusu sincaba, çöl arısına və çəyirtkəyə qarşı qoyulur. Lakin bu zahiri təzad – cansız təbiətin böyük, qüdrətli, güclü olması, animalistik obrazların isə əksinə – kiçik, zərif, davamsız olması onların birlikdə harmoniya yaratmağına əsla mane olmur. Zira bunların vəhdəti Təbiətin özünü formalaşdırır. Təbiətin ilahiliyi və gözəlliyi onun tam olmasında, başqa sözlə, harmoniyasındadır. Göründüyü kimi, Emili Dikinson bu şeirində naturalizmi panteizmə qədər inkişaf etdirməyə çalışmış, həm də sadə romantik ifadə formalarından istifadə etmişdir ki, bu da onun

¹⁸ Aaron Schackelford “Dickinson’s Animals and Anthropomorphism s.1-2

¹⁹ Dickinson, Emily. The Complete Poems of Emily Dickinson. ed.Thomas H

lirikasının xarakterik cəhətidir.

Çox dərin mənaya, geniş məzmununa malik olan "I am Nobody who are You?" adlı kiçik şeirdə müəllifin insanlara aşılamaq istədiyi əsas mənə səni olduğun kimi qəbul edib anlayan sadə bir dostunun olması öz istədiyin, arzuladığın kimi rahat yaşamağı, həsəd apardığı, böyük bir kütləyə uyğun tərzdə yaşamaq məcburiyyətində olmaqdan daha önəmlidir. Yəni yanında bir nəfər qəlb dostunun olması, ətrafında dolaşan minlərlə insanın olmasından qat-qat yaxşıdır.

Mən bir təkəm! Bəs sən kimsən?

Sən də mən tək kimsəsizsən?!

Birləşəndə iki təklik,

Sən demə olur xoşbəxtlik!

Dinmə, duyuc düşməsinlər,

Bizi Kimsə etməsinlər!

Çünki, hər an diqqət mərkəzində olduqda insan cəmiyyətin, kütlənin tələb etdiyi tərzdə yaşamaq məcburiyyətində qalır və bütün günü özündən danışsa belə o, heç kimə maraqlı olmur. Lakin, ehtiyac duyduğu anlarda isə ətrafında heç kim olmur. Bu xislətdən olan insanları qurbağa ilə müqayisə etməsi isə kulminasiya nöqtəsidir.

How public, like a frog,

To tell your name the livelong day,

To an admiring bog!

Kimsə olmaq deyil xoşluq,

Ətraf dolu, qəlbə boşluq.

Deyib-gülüb əylənsən də,

Zamanını keçirsən də,

Öz qəlbində yenə təksən,

Sən özünçün kimsəsizsən!

Yay fəslində qurbağanın bütün günü səs salmasına baxmayaraq, o heç kim üçün maraqlı olmur. Bir növ bu şeirdə müəllif sanki müasir dünyada baş verən, yaşanan hadisələri göstərmişdir. Şeirin məzmunu geniş olduğundan orijinalda iki bənd olsa da, tərcümədə onu 3 həttə 4 bəndlə vermək mümkündür.

Həyatında çox sevdiyi bir neçə şəxsi itirdiyi üçün ölüm Dikinson şeirlərinin əsas mövzusunə çevrilmişdir. Həttə sağlığında belə cansız, bir ölü kimi ömür sürdüyünü desək yanlışdır. Evə

qapanmış, cəmiyyətdən təcrid olunmuş, həmişə ağ libas geyinən bir qadın öz həyatından-ölündən yazmışdır. Lakin onu belə şeirlərində özünəməxsus bir tərzdə, xüsusi ehtirasla vurğulamışdır. “Because I Could Not Stop for Death”, “I heard a Fly buzz – when I died”, və ya “I died for beauty” kimi şeirləri də şairənin bu səpkidə yazdığı məşhur şeirlərindəndir. Hər şeirində eyni mövzuya fərqli tərzdə yanaşmışdır.

Dissertasiyanın II fəslinin “*Emili Dikinsonun yaradıcılığında təbiət və insan vəhdəti*” adlı ikinci yarımfəslində Emili Dikinsonun zəngin yaradıcılığının bir qismində antropomorfizm nümunələri tədqiqat obyektinə kimi üzə çıxarılmışdır.

Biz antropomorfizmə Emili Dikinson kimi bir şairin insanlarla təbiətin münasibətini necə anlamasını öyrənmək imkanı kimi baxırıq. Bunun üçün bəzi Dikinson şeirlərinin ilk misralarına baxsaq, orada insana xas davranış və əlamətlərlə təsvir edilmiş bitkilər, quşlar, heyvanlar görə bilərik. Bu şeirlərdəki quşlar bağçalarda təkərli arabalarda gəzir, siçanlar “kirayədə qalır” və “təslim olur”, bayquşlar isə insanlar kimi “ağıllıdır” və “nə düşündükləri bəlli olmaz”.

Emili Dikinsonun əksər şeirlərində təsvir etdiyi obrazları uşaq xarakterinə çevirmək bacarığı var. Belə simvolları istifadə etməklə o öz obrazlarını daha həssas, müdafiəsiz edir, və beləliklə ana təbiət kimi təsirli və dominant digər obrazları yaratmaqla sanki onları müdafiə edib qoruyur:

NATURE- the Gentlest Mother,
Impatient of no child,
The feeblest or the waywardest—
Her admonition mild

TƏBİƏT – ən Zərif, qayğıkeş Ana
Ən zəif və ən Qəzəbli
Övladlarına səbrli,
Mehriban, nəvazişli

Bu şeirə ümumilikdə nəzər salsaq görərik ki, şairə burada insanlığa xas olan xüsusiyyətləri tamamilə təbiət üzərinə köçürmüşdür. Hər zaman Ana təbiət kimi müraciət olunan təbiəti bu şeirdə bir az da daha açaraq, onun istər zəif, istərsə də çılğın

övladlarına eyni cür, bərabər davranan qayğıkeş, mərhəmətli olduğunu göstərmişdir.

Nobody knows this little Rose—
It might a pilgrim be
Did I not take it from the ways
And lift it up to thee.
Only a Bee will miss it—
Only a Butterfly,
Hastening from far journey—
On its breast to lie—
Only a Bird will wonder—
Only a Breeze will sigh—
Ah Little Rose—how easy
For such as thee to die!²⁰

Təbiətə bütün varlığı ilə bağlı olan Emilinin gözündən ən kiçik dəyişiklik belə qaçmır. Yol kənarında bitən bir gülü ordan keçərkən kimsə dərib apardığında heç kimin ağlına gəlməz ki, bu kiçik çiçək üçün “darıxan” arılar, kəpənlər, quşlar və ya sadəcə həzin bir meh olacaq.

Kimsə tanımır bu kiçik Qızılgülü –
Bəlkə də bir səyyah ola bilərdi
Onu yollardan ayırıb
Sənə uzatmasaydım
İndi bir arı darıxacaq onunçün
Bir də bir kəpənək
Uzun yollardan tələsib
Sənəsində yatmaqçün
Bir Quş gəzəcək onu
Bircə Meh axtaracaq –
Ah kiçik Gül – necə də asanmış
Səninçün ölüb köçmək,
Hardan biləsən nədir,
Səni sənsiz gözləmək

²⁰ The Complete Poems of Emily Dickinson. Ed. Thomas H. Johnson. Boston: Little, 1960 p.

Arı bu çiçəkdən şirə çəkmək üçün darıxacaq, kəpənək uzun səyahətindən sonra onun zərif ləçəkləri üzərində dincəlmək üçün tələsəcək, bir quş onun yoxluğundan nigaran qalacaq, külək isə onun üçün ah çəkəcək. Şeirin orijinal versiyasına fikir versək görərik ki, xüsusi isim kimi işlədilən Rose (Qızılgül), Bee (Arı), Butterfly (Kəpənək), Bird (Quş), Breeze (Meh) kimi sözlər sətirlərin arasında belə böyük hərflərə yazılıb. Doğrudur, bu cür yanaşma Emili Dikinsonun yazı tipinə aiddir, amma məhz bu şeirdə çatdırmaq istədiyi fikrə gəlincə son misralara da diqqət etsək, insan ömrünü çiçəklə müqayisə edir deyə bilərik. Nəzərə almaq lazımdır ki, doğmalarını itirdikdən sonra onlar üçün darıxdığını, onlara ehtiyac duyduğunu antropomorfizmlə ifadə edir. Sadə dillə desək, yəni ey gül sənin ömrün bitdi, getdin, amma səni sevən, sənin üçün darıxanlar burda əzab çəkir. Və yaxud digər tərəfdən yanaşsaq, çoxlarının önəm vermədiyi bir kimsə digərləri üçün çox dəyərli ola bilər.

They dropped like flakes, they dropped like stars.

Like petals from a rose,

When suddenly across the June

A wind with finger goes.

They perished in the seamless grass, –

No eye could find the place;

But God on his repealles list

Can summon every face.

Qar dənəsi tək göydən yerə ələndilər,

Sanki, ulduzlar tək yerə endilər

Qəfil əsən yay küləyində

Xəzan olan çiçəkdilər.

Ana təbiət aldı qoynuna onları

Elə gizlətdi ki, kimsə görmədi.

Lakin, Tanrı istəsə kitabından

Yenidən həyata qaytara bilər

Bir çox mənbələrin yazdığına görə və eyni zamanda tədqiqat zamanı da diqqət yetirdikdə bu şeirin 1861-65-ci illərdə Amerikada baş verən Vətəndaş müharibəsi zamanına təsadüf etdiyi və orada həlak olan insanları düşünərək yazdığını görmək olar. Düzdür, Emili

o vaxtlar heç kimlə ünsiyyət qurmadığına, evdən demək olar ki çıxmadığına görə bu mövzuya çox toxunmamışdır. Onun demək olar ki, bu mövzuda diqqət çəkən əsərlərinə rast gəlinmir. Lakin bu şeirə öz tədqiqatımız nöqtəyi-nəzərindən baxsaq, burada da antropomorfizm nümunələrini açıq aydın görmək olar. İlk bəndə nəzər saldıqda “qar dənələri tək düşən, ulduzlar kimi enən, qızılgül ləçəyi tək tökülən “müharibədə həlak olan gənc əsgərlərin cəsədləridir. “Barmağıyla gedən külək” isə insana xas xüsusiyyətin təbiət üzərinə köçürülməsidir. Sonuncu bəndin açıqlaması isə, “Ölən əsgərləri və ya digər şəxsləri insanlar yadlarına salmasa belə Tanrı onları xatırlayır, öz nəzərində saxlayır və heç bir övladını unutmur. Yenə də, bütün bənzətmələrini təbiətdən götürən şair bu şeirdə Vətəndaş müharibəsi zamanı həlak olan insanlarla yanaşı eyni zamanda həyatında baş verən itkiləri də nəzərdə tutur²¹. Bu şeirə diqqətlə nəzər yetirsək çox böyük məna kəsb etdiyi görə bilərik. Əslində tam dəqiqliylə şairənin vətəndaş müharibəsinə həsr etdiyini deyə bilmərik. Çünki, dissertasiyanın əvvəlində Dikinsonun həyatından bəhs edərkən Amerikanın ən çətin dövrlərində yaşamasına baxmayaraq, onun yalnız öz dünyasının sakini olduğunu, bugünədək yaradıcılığında hətta vətənpərvərlik mövzulu əsərlər tələb olduğu dövrdə belə bu mövzu üzrə bir şeirinə də rast gəlmədiyimizi vurğulamışdıq. Bu baxımdan, yuxarıdakı sətirlərə digər nöqtədən nəzər salsaq, qar dənəsini insan obrazında təsvir olduğunu görə bilərik. İlk sətirlərdə onlar əvvəlcə körpə halda ulduzlar kimi parlayırlar, sonra qızıl gül ləçəkləri tək açıb, ətrafa səpələnirlər. Həyat davam edərkən qəflət külək onların həyatını pərən-pərən edir, enişlərə-yoxuşlara salır. Beləliklə, zaman keçir, ömrün sonu yetişir. Ölümlə insanın bütün həyatı sanki heç vaxt bu dünyada yaşamayıbmış kimi silinir. Qar dənələrində olduğu kimi. Hətta kiminsə kimin sonunun nə olduğundan bir xəbəri də olmur. Yalnız Tanrının gücünün, qüdrətinin böyüklüyünü göstərərək, yeganə olaraq Onun insan taleyində hökm sahibi olduğunu bildirir.

Emili Dikinsonun təbiət şeirlərində nikbinliklə yanaşı, kədər motivləri də əks olunur. Lakin bu kədər heç də həmişə ifrat bədbinlik

²¹ <http://bloggingdickinson.blogspot.com>

həddinə gəlib çatmır. Emili Dikinson həyatın sonunu bədbinlik kimi qəbul etmir. Onun puritan əqidəsinə belə bir yanaşma tərzı sığa bilməzdi. Əslində bu, ümumiyyətlə, səmavi dinlər əxlaqına uyğun gəlmir. Dikinson tanrının öz siyahısını ləğv etdiyini yazır, onun hər kəsi ayrılıqda çağıra biləcəyini vurğulayır ki, bu da axirət dünyasına işarədir. Lakin maraqlı cəhət bundan ibarətdir ki, müəllif öz fəlsəfi poeziyasında təbiət motivlərindən məharətlə istifadə edir. Həm də bu zaman o, çox sevdiyi və lirik şeirlərində istifadə etdiyi obrazlara qayıdır. Düşünmək olardı ki, Emili Dikinson lirik-romantik səpkili şeirlərində incə, zərif bənzətmə nümunələrindən (gül, quş, yarpaq), esxatoloji xarakterli fəlsəfi şeirlərində isə başqa bənzətmələrdən (misal üçün, yeraltı səltənət motivlərindən) istifadə edə bilirdi. Lakin reallıqda belə deyil. Şairə hətta ümitsizlik ruhunun hakim olduğu poetik nümunələrində belə romantik obrazlara müraciət edir və öz fəlsəfi məzmunlu şeirlərini məhz onların üzərində qurur. O, ulduz, qar dənələri kimi klassik bənzətmə formalarından esxatoloji məzmun kəsb edən fəlsəfi şeirlərdə istifadə edir. Buradan aydın olur ki, şairə istənilən halda nikbin motivlərdən kənara çıxmır və bədbinlik əslində onun poeziyasına, ilk baxışda göründüyü kimi, o qədər də uyğun deyil.

Dikinson insanlardan uzaqlaşdığı, onlarla ünsiyyətdən qaçdığı vaxt təbiətə sığınmış, özünü təbiətdə tapmışdır və bu da onun təbiət mövzusunda mükəmməl əsərlər yaratmasına səbəb olmuşdur.

A word is dead, when it is said

Some say-

I say it just begins to live

That day²²

İngilis dilindən fil.e.d. prof. Şahin Xəlilinin tərcüməsi:

Dildən çıxsə,

Söz də ölü –

Dedin, – daha

– Yox, həmin gün

Söz başlayır

Yaşamağa.

²² The Poems of Emily Dickinson. 3 vols. Ed. Thomas H. Johnson. Cambridge: Belknap-Harvard University Press, 1955

Onun sözə “ruh” verib canlı təqdim etməsində böyük məna var. Söz yalnız insana xidmət edir, ona məxsusdur. Onun məramı insanları fikrə inandırmaq, düşüncələri izah etməkdə. O insanın ruh halına təsir edən ən güclü silahdır. Belə bir fikir var: “Söz yarası qılıncdan da betər olur”. Və yaxud fikrimizi izahatını görkəmli siyasi xadim və şair Ş.İ. Xətəinin qələminin dili ilə tam şəkildə verə bilərik:

Söz vardır kəsdirir başı
Söz vardır kəsir savaşı.

Deməli, söz canlıdır ki, o bu qədər təsirli və dəyişkəndir. Emili Dikinson poeziya ənənələri təkcə Amerika ədəbiyyatı üzrə deyil, ondan qat-qat uzaq məsafələrdə də öyrənilir, tədqiq olunur və azad fikir müstəvisində şeiriyatda davam edir.

Başqa bir şeirə diqqət yetirək:

The Sun and Fog contested
The Government of Day-
The Sun took down his Yellow Whip
And drove the Fog away-²³

Azərbaycan dilində tərcüməsində:

Günəş və Duman yarışdı
Günü idarə etmək üçün
Günəş Sarı qamçısını endirərək,
Dumanı dağıdıb qovdu

Bu şeirdə şair bir günü idarə etmək üçün günəşlə dumanı “yarışdırır”. Günəşlə duman mübarizə edir. Burada antropomorfizm-şəxsləndirmə öz sarı qamçıları ilə dumanı qovan Günəşdir. Şeir mənasına fərdi yanaşsaq Günəş – xoşbəxtlik, Duman isə maneə, kədər mənasında da ifadə edilə bilər. Xeyirlə şərin mübarizəsi kimi, Günəşin duman üzərində qələbəsi şairənin həyatında yaxşı hadisələrin baş verməsinə münasibətini də bildirmiş ola bilər.

Dikinson şeirlərinin ilk redaktoru M.L.Todd və T.Hiqqinson tərəfindən “Yay yağışı” adı verilən bu şeirin hər sətiri antropomorfizmlə zəngindir.

A drop fell on the apple tree,
Another on the roof;

²³ The Complete Poems of Emily Dickinson. Ed. Thomas H. Johnson. Boston

A half a dozen kissed the eaves,
And made the gables laugh.

Bir damla yağış düşdü
Əvvəl alma ağacına
Sonra evin damına
Boruları güldürdü

İsti bir yay günündə yağan sadə bir yağışı bu cür təsvirlərlə bəzəyən şairə göydən yağan bir damlanın yerə düşənə qədər olan prosesini çox incəliklə izləyib təsvir edir. Yay fəslində istidən qovurulan, təbiətə məlhəm kimi gələn yağışın evlərini damından süzülməsi, bəzi yerlərdə çayın suyunu daşırıb dənizə tökülməsi və bu damlaları boyunbağı üzərində düzülmüş mirvari kimi görməsi şairənin təbiəti necə canlı görməsi, ona necə yaxından bağlı olmasını və ona görə də təbiəti insana xas hərəkətlərlə təsvir etməsini aydınlandır. Yağışın yağmasıyla yox olan toz “yerini dəyişdi”, günəşin al şəfəqlərini daha da şövlə ətrafa yayması ilə işıqlanan meyvə bağları “sevindi”, külək həzin bir nəğmə ilə qopuz səsinə “gətirdi”.

O, daxilində keçirdiyi bütün hissələrini – sevgi, ayrılıq, əzab, sevinc, kədər, hüzn hər birini öz yaradıcılığında göstərmişdir. Emili Dikinson, öz daxili aləmini təbiət təsvirləri üzərindən göstərməyi və təsvir etməyi sevirdi və sanki, bununla özünə məxsus bir daxili dünya yaratmışdır. Bəlkə də buna görə, özündən sonra bu daxili dünyasına heç kimi yaxın qoymamaq üçün onu məhv etməyi vəsiyyət etmişdir. Bu dünyanı o, özü yaratdı, qorudu, hər kəsdən saxladı, yaşadı və başa vurdu...

Emili Dikinson təbiət şeirlərində təkcə heyvanlar və bitkiləri təsvir edərkən deyil, eyni zamanda təbiət hadisələrində də antropomorfizmlərdən çox məharət və dəqiqliklə istifadə edərək öz üslubunda fərqli formada yeni poeziya nümunələri bəxş etmişdir. Onun bu duyumla yazdığı şeirlər istər-istəməz oxucuda təəccüb hissi doğurur. Emili Dikinson öz hissələrini ifadə etməkdən çəkinmirdi. Hətta Puritan ailədə böyüməsinə baxmayaraq, o, öz daxilindəki səsi boğmadan aşkara çıxararaq bu gün belə bizlərdə dərin təsiri izlə buraxa biləcək təsiri olan şeirlərini yaratmışdır. Ümumilikdə, Emili Dikinson yaradıcılığı istənilən mövzuda tədqiqat obyektini kimi geniş

istifadə oluna biləcək zəngin irsə malikdir.

Aparığımız tədqiqatlardan bəlli oldu ki, Emili Dikinson yaradıcılığına müxtəlif baxımdan yanaşmaq olar. Biz tədqiqat işində Dikinson yaradıcılığında əsas yer tutan məktublar və şeirlər bölümünə ümumi baxış keçirib onun sırf təbiət mövzusunda yazdığı şeirlərdə antropomorfizm nümunələrini göstərərək tədqiq etməyə çalışmışıq. Aparılan tədqiqatdan belə qənaətə gəlmək olar ki, Emili Dikinson bu mövzuda yazdığı şeirlərdə insanlara xas xüsusiyyətləri təbiət təsvirlərində istifadə edərək insanla təbiət arasında bir harmoniya yaratmışdır. Bugünədək bu şeirlərin Azərbaycan dilində tərcüməsinə rast gəlinmədiyini də nəzərə alsaq tərcümə baxımından da dissertasiya işinin yeni aktual olduğunu söyləmək olar.

Dissertasiya işində əsas elmi müddəalar aşağıdakı kimi yekunlaşdırılır:

– XIX əsrin II yarısında Amerika ədəbiyyatında hökm sürən Puritanizm və Transendentalizm cərəyanlarının Emili Dikinson yaradıcılığına mühüm təsiri onu dövrünün ən mükəmməl şairlərindən birinə çevirmişdir.

– XIX əsrin II yarısında Emili Dikinson yaradıcılığının Amerika ədəbiyyatşünaslığında Edqar Allan Po və Uolt Uitmanla paralellik və müqayisələrinin aparılması və eyni dövrdə yaşayan yaradıcı insanların ümumi dəyərləri müəyyənləşdirilmişdir.

– Azərbaycan ədəbiyyatında Xurşidbanu Natəvan və Amerika ədəbiyyatında Emili Dikinson həyat və yaradıcılığında paralelliklər feminist ruhunun təzahürüdür.

– Transendentalizm cərəyanının sufizmlə birbaşa əlaqəli olduğunu nəzərə alsaq Emili Dikinsonun şeirlərində sufi düşüncələrin dərin izlərini görə bilərik.

– Emili Dikinsonun əsərlərinin Azərbaycan və rus oxucularına gec tədqiq olunması səbəbi SSRİ ilə ABŞ arasında gedən soyuq müharibənin digər sahələrə təsir etdiyi kimi ədəbiyyat sahəsinə də təsir etməsi olmuşdur.

– Emili Dikinson şeirlərinin digər dillərə tərcüməsində məzmun və ideya saxlanılmaqla forma və quruluşu dəyişik ifadə oluna bilər.

– Amherstin Bəyaz gözəli adını almış Emili Dikinsonun təbiətə olan bağlılığı onun yaşadığı evdən başlayır.

– Emili Dikinson təbiət şeirlərində təkcə heyvanlar və bitkiləri təsvir edərkən deyil, eyni zamanda təbiət hadisələrində də antropomorfizmlərdən çox məharət və dəqiqliklə istifadə edərək öz üslubunda fərqli formada yeni poeziya nümunələri bəxş etmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və elmi müddəaları müəllifin aşağıdakı məqalə və tezislərində əksini tapmışdır:

1. Kiçik şeirlərin böyük mənası // – Bakı, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2012. № 3, – s. 48-51
2. Emili Dikinson və Xurşidbanu Natəvan yaradıcılığında kədər motivləri və onların müqayisəli tədrisi // “Ümummillə lider H.Əliyevin anadan olmasının 90 illiyinə həsr olunmuş “Xarici Dillərin Tədrisinin Aktual Problemləri”. – Bakı, – 6-7 May – 2013, – s. 120-121
3. Emili Dikinson və Volt Uitman yaradıcılığı: Paralel araşdırma // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVII Respublika Elmi konfransının materialları, – Bakı, – 2013, II cild, – s. 41-42
4. Emili Dikinson poeziyasının rus dilinə tərcüməsi və tədqiqi. // – Bakı, Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2015. № 3(95), – s. 242-244
5. Emili Dikinsonun həyat və yaradıcılığına ümumi baxış. // – Bakı, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2015. № 3, – s. 92-93
6. Antropomorphism in Emily Dickinson's nature poems. // – İspaniya, Sevilla, Revista Academica liLETRAd, – 2016. vol.1, No 2, – p. 327-332
7. The attribution of human characteristics to animals and plants in Emily Dickinson's nature poems. // – Ukrayna, Xerson, Molodiy vcheniy, – 2017. №51, – p.219-222
8. Dikinson poeziyasında tərcümə problemi // Təbii Dilçiliyin müasir problemləri. III Beynəlxalq Elmi Konfrans, – Bakı: ADU, – 2018, – s. 215-216
9. XIX əsr Azərbaycan və Amerika ədəbiyyatında qadın poetikası: müqayisələr, eyniliklər. // VII Beynəlxalq Türk Dünyası

- Araşdırmaları Simpoziumu. Bildiriler Kitabı, Cilt III. Səh. 673-684 ISBN: 978-625-7698-52-8 . 3-5 iyun, 2021
10. E.Dickinson Poeziyasında Naturalizm Və Moralizm Fəlsəfəsi. Filologiya məsələləri №9. 2022. Səh-64-70. ISSN 2224-9257
 11. Emili Dikinsonun seçilmiş şeirləri. Kitab. ABŞ. Lulu publish 2022. ISBN 978-1-4710-5343-6

Dissertasiyanın müdafiəsi 17 oktyabr 2022-ci il tarixində saat 10⁰⁰ Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurasının bazasında yaradılmış BED 4.12 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dillər Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 16 sentyabr 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 14.09.2022

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 40 242 işarə

Tiraj: 100